

วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการธุดงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการ
ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Method strengthen faith and wisdom on buddhist integration through
dhutanga dhammayatra of mahachula longkornrajavidyalaya university

พระชัชฎวীর อานาลโย (อนันตกลีน), Phra Chattawi Anlayo (Anantaklin)¹

อำพล บุคตาสาร, Amphon Buddasarn²

E-mail: anantaklin@msn.com

Received: July 19, 2023 Revised: August 23, 2023

Accepted: August 23, 2023

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดุขฎฎีนิพนธ์เรื่อง “วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการธุดงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาวิธีการเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาในพระพุทธรศาสนา 2) เพื่อศึกษาวิธีธุดงค์ธรรมยาตราของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ 3) เพื่อเสนอวิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการธุดงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิ วิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา ข้อเสนอข้อมูลด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาวิจัยพบว่า โครงการการธุดงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นโครงการที่เนื่องด้วยแนวคิดทางพระพุทธรศาสนาโดยนำหลักธุดงค์วัตร มาประยุกต์กับแนวคิดการเดินทางธรรมยาตราในเชิงพุทธบูรณาการ วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการธุดงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย 3 วิธี ได้แก่ วิธีที่ 1 ข้อวัตรปฏิบัติ (การสมาทานธุดงค์) วิธีที่ 2 กิจกรรมเสริมสร้างศรัทธาและปัญญา วิธีที่ 3 หลักธรรมที่เสริมสร้างศรัทธาและปัญญา ทั้ง 3 วิธีนี้เป็นปัจจัยสำคัญส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้และพัฒนาตนเองตามหลักพระพุทธรศาสนาซึ่งเป็นไปตามเป้าหมายของการจัดทำกิจกรรมโครงการให้เกิดขึ้นระหว่างชุมชนและสถาบันการศึกษา หน่วยทางการศึกษา หน่วยทางศาสนา และการสื่อสารพระพุทธรศาสนาการสื่อสาร

^๑ สาขาพระพุทธรศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^๒ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร.

ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ ชาวพุทธ ชุมชน ที่ให้ปรากฏต่อสาธารณะ ทำให้เกิดมิตรภาพ ความเข้าใจและการเรียนรู้ปรับตัวในมิติเชิงสังคมร่วมกัน เสริมสร้างศรัทธาและปัญญาภายใต้โครงการชุดองค์ธรรมยาตราของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เกิดคุณค่าต่อตนเองและสังคม

คำสำคัญ : ศรัทธาและปัญญา, ชุดองค์ธรรมยาตรา

Abstract

This article is a part of the dissertation on “the method of enhancing faith and wisdom through Buddhist integrated Dhutaṅga–Dhammayatra of mahachulalongkornrajavidyalaya University”, which has three objectives; 1) to study the method of enhancing faith and wisdom in Buddhism, 2) to study the way of Buddhist integrated Dhutaṅga–Dhammayatra of Mahachulalongkornrajavidyalaya University, and 3) to propose the way to enhance faith and wisdom through Buddhist integrated Dhutaṅga–Dhammayatra of Mahachulalongkornrajavidyalaya University. This used qualitative research, the documented collection, and related research, including in–depth interviews with the specialists, content analysis, and presenting the data with analytical description. The result of the study found that the project of Buddhist integrated Dhutaṅga–Dhammayatra of Mahachulalongkornrajavidyalaya University is a project that is based on the concept of Buddhism applying the ascetic practice to the concept of the proceeding with Dhamma based on Buddhist integration. The way to enhance faith and wisdom through Buddhist integrated Dhutaṅga–Dhammayatra of Mahachulalongkornrajavidyalaya University consist of 3 methods: 1) the regulations (Dhutaṅga observation), 2) the activity for enhancing faith and wisdom, and 3) the principle enhancing faith and wisdom. These three methods are important factors in promoting learning and self–development in accordance with Buddhist principles which follow the target of processing project activities between communities and educational institutions as the educational section, religious section, and communication of Buddhism and image of Buddhist Sangha Community, communities of Buddhist appearing in public. It created friendships, understanding, and learning to adapt themselves in the social dimension. It is to enhance faith and wisdom under the project of Dhutaṅga–Dhammayatra of Mahachulalongkornrajavidyalaya University to create value for oneself and society.

Keywords: Faith and Wisdom, Dhutaṅga–Dhammayatra.

1. บทนำ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมคำสอนไว้เพื่อกำจัดกิเลสมีจำนวนมากมาย หนึ่งในนั้นก็คือข้อปฏิบัติที่เรียกว่า อุดงค์ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส เป็นวัตรปฏิบัติที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ แต่ไม่มีการบังคับ แล้วแต่ผู้ใดจะสมัคร ใจปฏิบัติ เป็นอุบายวิธีกำจัดขันธ์กเลสกิเลส บรรเทาความเพียร ยินดีในที่สุด ส่งเสริมความมกน้อยสันโดษยิ่งขึ้นไม่สะสม เพื่อให้เบาสบายไปมาได้สะดวกด้วยไม่มีภาระมาก การสมาทานอุดงค์ เรียกว่าวัตร ไม่ใช่ศีล ไม่ใช่สิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้น³ แต่เป็นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตพิเศษสำหรับพุทธบริษัทเลือกนำไปปฏิบัติเพิ่มเติม ด้วยความสมัครใจของตนเองว่าจะปฏิบัติข้อใด เป็นเวลานานเท่าใด เมื่อจะถือปฏิบัติก็เพียงแต่กล่าวคำสมาทานอุดงค์ตามข้อที่ตนเลือก แล้วก็เริ่มปฏิบัติได้เลย เป็นข้อปฏิบัติสำหรับผู้ต้องการจะใช้วิธีนี้ช่วยเกื้อหนุนการปฏิบัติก็มีฐานให้เจริญขึ้น หรือบรรลุผลเร็วขึ้น โดยการถือปฏิบัติเป็นกิจวัตร⁴ อุดงค์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทโดยพระพุทธองค์ทรงแสดงวิธีการปฏิบัติในลักษณะต่างๆ ไว้หลายพระสูตร เมื่อรวมแล้วจึงได้ทั้งหมดมีจำนวน 13 ข้อด้วยกัน ในสมัยครั้งพุทธกาลมีอัสติมหาสาวกที่ได้นำอุดงค์วัตรมาปฏิบัติจนได้รับการยกย่องว่าเป็น ผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายเอตทัคคะในด้านผู้ทรงอุดงค์ และสรรเสริญคุณแห่งอุดงค์ คือ พระมหากัสสปเถระ⁵ โดยท่านจะปฏิบัติอุดงค์ 3 ข้ออย่างเคร่งครัด ได้แก่ (1) ถือการใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือ ท่านจะไม่ยอมใช้ผ้าจีวรที่ทายกนำมาถวายให้ (2) ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร คือ อาหารที่ฉันต้องเป็นอาหารที่ท่านได้มาจากการเที่ยวบิณฑบาตเท่านั้น (3) ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร คือ ท่านพอใจอยู่ในเสนาสนะป่า ซึ่งวิธีการปฏิบัติของท่านจะปฏิบัติเป็นประจำจนติดเป็นนิสัยถึงแม้ว่าท่านจะได้อบรมเป็นพระอรหันต์แล้วท่านก็ยังคงปฏิบัติอุดงค์ อันเป็นจริยาวัตรที่งดงาม ภายหลังพระพุทธเจ้าตรัสบอกให้ท่านเลิกถืออุดงค์เพราะท่านอายุมากแล้ว แต่พระมหากัสสปะได้กราบทูลว่า ที่ท่านถืออุดงค์นี้มีได้เพื่อตัวเองเท่านั้น แต่เพื่อเป็นแบบอย่างแก่อนุชนภายหลังด้วย นับได้ว่าเป็นตัวอย่างที่ดีให้แก่คณะสงฆ์ในสมัยครั้งพุทธกาลได้เป็นอย่างดี เป็นที่เคารพศรัทธาของพระภิกษุสงฆ์และพุทธบริษัททั้งหลาย⁶

ประชาชนโดยส่วนใหญ่เข้าใจความหมายการอุดงค์ ว่าเป็นการเดินทางจาริกของพระสงฆ์เดินทางไปยังที่ห่างไกลจากชุมชน โดยแบกบริวาร เช่น กลดยาม และบาตร เดินทางเข้าไปในป่า ปักกลด บำเพ็ญสมณธรรมในป่า แสวงหาสถานที่ เพื่อให้เกิดสัปปายะแก่ตนเองที่จะบำเพ็ญสมาธิภาวนาอย่างได้ผล พระสงฆ์ในประเทศไทยถือคตินี้และปฏิบัติมาแต่โบราณ ปัจจุบันการอุดงค์ในประเทศไทย

³ ชุ.ม. (ไทย) 29/17/79.

⁴ พระเทพญาณมงคล และคณะ, คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา, พิมพ์ครั้งที่ 8, (นครปฐม:บริษัท เพชรเกษม พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2552), หน้า 37.

⁵ ชุ.อป. (ไทย) 32/541/82.

⁶ ส.นิ. (ไทย) 16/148/241-242.

ถูกใช้ในความหมายว่าเป็นการเดินทางจาริกของพระสงฆ์ที่มีการส่งเสริมให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรตลอดทั้งอุบาสกอุบาสิกาได้ฝึกตน ในการปฏิบัติตามหลักอริยสัจธรรม มีโครงการจาริกอริยสัจธรรมยาตรา⁷ เป็นการเดินทางไปเป็นหมู่คณะ ซึ่งมีทั้งพระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา โดยยึดตามหลักการเผยแผ่พระธรรมคำสอนขององค์พระศาสดา เจริญตามรอยปฏิปทาของพระเถระตามแบบสมัยพุทธกาล พระสงฆ์บางรูปเพื่อมุ่งต่อการปฏิบัติธรรมทางจิตเกลากิเลสอย่างเข้มงวด ก็สามารถเลือกสมათานอุดงค์ได้ ผลหรืออานิสงส์ที่มีจากการปฏิบัติอุดงค์นั้นย่อมปรากฏแก่ผู้ที่สมათานอุดงค์ ส่งผลต่อการเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาพัฒนาทางด้านจิตใจ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยซึ่งมีฐานะเป็นมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐได้เริ่มมีการดำเนินการจัดการศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูงในระดับมหาวิทยาลัย เปิดสอน ระดับปริญญาตรี ปริญญาโท ปริญญา เอก จัดกิจกรรม อุดงค์ธรรมยาตรา ครั้งที่ 1 ปี พุทธศักราช 2556 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาสืบเนื่องปีพุทธชยันตี 2600 ปี และถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ โดยมีพระภิกษุสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจำนวน 2500 รูป/คน เข้าร่วมโครงการ และมหาวิทยาลัย ยังจัดกิจกรรมอุดงค์ธรรมยาตราอย่างต่อเนื่องจนถึงครั้งที่ 8 ปี พุทธศักราช 2563 โดยมีกลุ่มเป้าหมายเป็นนิสิตที่ศึกษาในหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ปริญญาโท และปริญญาเอก เข้าร่วมกิจกรรม กรอบของการเดินอุดงค์ธรรมยาตราจึงเนื่องด้วยแนวคิด ว่าด้วยการปฏิบัติอริยสัจธรรม เพื่อพัฒนาฝึกหัดขัดเกลากิเลส ฝึกความอดทนจากการเดินเท้าด้วยระยะทางที่พอสมควร ฝึกความมุ่งมั่น ที่จะไปถึงเป้าหมายปลายทางโดยไม่ละเลิกหรือหยุดระหว่างทาง ทำให้เข้าใจวิถีของอริยสัจธรรม หรืออุดมคติของอริยสัจธรรมที่เป้าหมายเป็นการฝึกหัด ขัดเกลา พัฒนาค้นหา ผ่านกิจกรรมโครงการอุดงค์ธรรมยาตรา ตามคติคำสอนในทางพระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยเป็นนิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เห็นว่ายังมีประเด็นปัญหาสำคัญเรื่องการอุดงค์ธรรมยาตราที่ปรากฏต่อสาธารณชน จนก่อให้เกิดปัญหาเกิดคำถามมากมาย ตามมาว่า การอุดงค์ธรรมยาตราคืออะไร อุดงค์ธรรมยาตราที่แท้จริงนั้นมีรูปแบบเป็นอย่างไร การเดินอุดงค์ธรรมยาตราในเขตเมืองนั้นถูกต้องตามหลักการ สอดคล้องกับบริบททางสังคมเสริมสร้างความเชื่อมโยงศรัทธาและปัญญาให้กับประชาชนที่พบเห็น และเป็นการเผยแผ่หลักคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้หรือไม่ จากประเด็นปัญหาดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประเด็นที่น่าสนใจควร จะศึกษาค้นคว้าอย่างละเอียด จุดประสงค์เพื่อศึกษา “วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการอุดงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ควรเป็นไปในรูปแบบอย่างไร เพื่อเป็นแบบแผนแบบอย่างแห่งการประพฤติปฏิบัติ เป็นแนวทางการเผยแผ่หลักธรรมคำ

⁷ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 31, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธรรม จำกัด, 2561), หน้า 142.

นำข้อมูลที่ได้มาเรียบเรียงจำแนกจัดกลุ่ม มาสรุปผลการศึกษาวเคราะห์วิจัยว่า สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อที่ได้ตั้งไว้ นำเสนอผลการสรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ ตามลำดับ และนำเสนอองค์ความรู้ใหม่ในทางวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง “วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการจัดตั้งธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”

4. สรุปผลการวิจัย

การจัดตั้งธรรมยาตราของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อาจจะมีวัตถุประสงค์และวิธีดำเนินงานที่แตกต่างออกไป แต่ภาพรวมก็เป็นการยึดถือเจตนารมณ์เพื่อเผยแผ่และสืบทอดพระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ภายใต้กรอบการวิเคราะห์ที่ผู้วิจัยได้ถือว่าเป็นการนำเสนอแนวทาง วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการจัดตั้งธรรมยาตราผ่านปัจจัยด้านต่างๆ ใน 3 วิธีได้แก่

วิธีที่ 1 ข้อวัตรปฏิบัติ(การสมาทานจุดตั้ง) ข้อวัตรปฏิบัติ หมายถึงการปฏิบัติตามหน้าที่ การทำตามข้อปฏิบัติที่พึงกระทำเป็นประจำ ความประพฤติที่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมแห่งเพศ ภาวะ หรือวิถีดำเนินชีวิตของตน เป็นการปฏิบัติตามหลักของพระวินัยที่เป็นบทบัญญัติทางพระพุทธศาสนา หลักปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์และพุทธศาสนิกชน จุดตั้งวัตร เป็นวัตรปฏิบัติที่เข้มงวดเป็นพิเศษ เพื่อความขัดเกลากิเลส⁸ เป็นไปเพื่อความมักน้อยสันโดษ เป็นไปตามหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า จุดตั้งวัตรสามารถแบ่งออกได้เป็น 4 หมวดด้วยกันคือ หมวดที่ 1 ว่าด้วยจิวร ก็คือเครื่องนุ่งห่ม (1) บังสุกุลจุดตั้ง คือการใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร (2) เตจิวริกจุดตั้ง คือการใช้ผ้าไตรจีวรเป็นวัตร หมวดที่ 2 ว่าด้วยบิณฑบาต ก็คืออาหารและยารักษาโรค (1) บิณฑบาตดิग्จุดตั้ง คือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร (2) สปะทานจาริกจุดตั้ง คือการเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับตรอกเป็นวัตร (3) เอกสานิกจุดตั้ง คือการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร (4) ปัตตบิณฑบาตดิग्จุดตั้ง คือการฉันเพราะในบาตรเป็นวัตร (5) ชลุปัจฉากัตติคจุดตั้ง คือห้ามกัณฑ์นำมาถวายในภายหลังเป็นวัตร หมวดที่ 3 ว่าด้วยเสนาสนะ ก็คือที่อยู่อาศัย (1) อรัญญิกจุดตั้ง คือการอยู่ป่าเป็นวัตร (2) รุกขมุสิกจุดตั้ง คือการอยู่โคนต้นไม้เป็นวัตร (3) อัปโกกาลิกจุดตั้ง คือการอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร (4) โสสานิกจุดตั้ง คือการอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร (5) ยถาสันถติคจุดตั้ง คือการอยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้อย่างไรเป็นวัตร

และหมวดที่ 4 ว่าด้วยการปรารภความเพียร เนลัชชิกจุดตั้ง คือการนั่งเป็นวัตร (ไม่นอน) รวมทั้งหมด 13 ข้อ⁹ ในโครงการจุดตั้งธรรมยาตรานั้นพระนิสิต/นิสิต รวมทั้งเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยในโครงการจุดตั้งธรรมยาตราสามารถจะสมาทานจุดตั้งที่ข้อก็ได้ตามความศรัทธา พระ

⁸ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *โอวาทคำสอนสำหรับพระภิกษุผู้บวชใหม่*, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, 2549), หน้า 158.

⁹ ชุ.จ. (ไทย) 30/83/294-295.

นิสิตในโครงการมีการสมาทานธุดงค์วัตร 3 ข้อ ในขณะที่นิสิตฆราวาสจะสมาทานธุดงค์วัตรเพียง 2 ข้อ สำหรับวัตถุประสงค์ของการสมาทานธุดงค์วัตรเป็นไปเพื่อฝึกให้เป็นผู้มีความมักน้อย หรือมีความยินดีในความสันโดษ ฝึกให้ไม่ยึดติดในอาหารและเสนาสนะ และฝึกฝนขัดเกลากิเลสปรารถนาความเพียร นอกจากนี้ยังได้ฝึกฝนทางด้านความแข็งแรงของร่างกายและฝึกกิริยามารยาทให้เรียบร้อยแลดูสงบ สง่างาม มีความพร้อมเพียง มีระเบียบวินัย

วิธีที่ 2 กิจกรรมเสริมสร้างศรัทธาและปัญญา ได้แก่ 1) **กิจกรรมการเดินธรรมยาตรา** การเดินธรรมยาตรามีลักษณะการเดินที่เป็นขบวนในระยะทางไกล พร้อมแบกบริขารที่จำเป็นในการดำเนินชีวิต เช่น กบด ย่าม บาตร กระบองน้ำ เต็นท์นอน โดยคณะพระสงฆ์และฆราวาส เพื่อเดินทางไปเป็นขบวนอย่างมีระเบียบ ผ่านชุมชนสถานที่ต่างๆ การเดินในแต่ละวันจะใช้เวลาเดินไม่ต่ำกว่า 6 ชั่วโมง หรือมากกว่า 16 กิโลเมตร การเดินธุดงค์เดินธรรมยาตราไปจึงชื่อว่าได้สร้างประโยชน์เกื้อกูลอันใหญ่หลวงให้เกิดขึ้นแก่สรรพสัตว์โดยทั่วหน้ากัน เป็นการปฏิบัติตามพุทธโอวาท ที่ให้เที่ยวจาริกไปเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา การปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเมื่อพระภิกษุประพฤติปฏิบัติชอบตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วย่อมนำมาซึ่งความเลื่อมใสศรัทธาของพุทธศาสนิกชนและบุคคลผู้พบเห็นโดยทั่วไปผู้เป็นกัลยาณมิตร 2) **กิจกรรมการการแสดงธรรมปาฐกถาธรรม** พุทธศาสนิกชนให้ความสำคัญกับการแสดงธรรมปาฐกถาธรรมเป็นอย่างมาก เพราะถือเป็นการเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นการรักษาพระธรรมวินัยให้ดำรงคงอยู่ นอกจากนั้นยังถือเป็นการให้ความอนุเคราะห์แก่ผู้ฟังที่มีศรัทธาอยู่แล้วให้มีศรัทธายิ่งขึ้น และให้ผู้ที่ยังไม่มีศรัทธาให้มีศรัทธาจนสามารถศึกษาและปฏิบัติให้ล้นจากทุกข์จนถึงที่สุดคือการบรรลุมรรคผลนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ เมื่อพุทธศาสนิกชนสดับฟังการเทศนาธรรมอย่างตั้งใจแล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์แห่งความตั้งงมงายที่เกิดจากการตั้งใจฟังธรรมดังกล่าว การบรรยายธรรมและการฟังธรรมบรรยาย คือ สัมมาปฏิภาณี เป็นจุดเริ่มหรือปัจจัยแรกของศรัทธาและปัญญา 3) **กิจกรรมการปฏิบัติเจริญสติและปัญญา** การสวดมนต์ก่อนการปฏิบัติกัมมัฏฐาน บทสวดแต่ละบทประกอบด้วยบทพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มีทั้งบทสรรเสริญคุณแห่งพระรัตนตรัย, บทอวยชัยให้พร บางบทนำมาจากพระไตรปิฎกแล้วแต่มาจากพระโอบยสุ์ อันประกอบด้วยพระมหากุณาคิณ พระปริสุทธิคุณ พระปัญญาธิคุณของพระพุทธเจ้า บางบทเป็นบทที่แต่งขึ้นใหม่ในภายหลัง การสวดมนต์ก็เพื่อทำให้จิตสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ ขณะที่สวดมนต์จิตจะจดจ่ออยู่กับบทสวดไม่วอกแวกวุ่นวายไปในที่อื่น จึงมีความสงบเกิดสมาธิมั่นคงเพิ่มพูนเต็มเต็มพลังแห่งศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใสที่มีต่อคุณพระรัตนตรัย นำสู่การปฏิบัติกัมมัฏฐานคือการฝึกสติอบรมสมาธิเพื่อให้เกิดปัญญา โดยหลักธรรมซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานได้ผลอย่างรวดเร็วก็คือศรัทธานั้นเอง 4) **กิจกรรมทำบุญตักบาตร** การทำบุญตักบาตรเป็นการทำบุญประจำวันของชาวพุทธ ประชาชนที่ถวายภัตตาหารบิณฑบาตนั้นมีความศรัทธาเป็นพื้นฐานอยู่แล้วในเบื้องต้น จึงเป็นการสั่งสมบุญเพิ่มเติมในแต่ละวันเป็นการช่วยรักษาพุทธประเพณี เพราะ

พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต และที่จะมาตรัสรู้ในอนาคต ล้วนแต่ดำรงพระชนม์ชีพด้วยอาหารบิณฑบาต พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำของพุทธบริษัท ที่เป็นฐานกำลังสำคัญแห่งกองทัพธรรมนั้น ท่านดำรงชีพอยู่ได้ด้วยปัจจัยที่ศฤงคารจัดถวาย ท่านจึงสามารถมีกำลังกาย กำลังใจที่จะศึกษาพระธรรมคำสอนพร้อมนำมาประพฤติปฏิบัติ เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัย แล้วนำมาสั่งสอนให้ประชาชน เป็นการช่วยสืบทอดพระพุทธศาสนา

วิธีที่ 3 หลักธรรมที่เสริมสร้างศรัทธาและปัญญา การนำหลักพุทธธรรมที่เสริมสร้างศรัทธาและปัญญาต่อการจุดจรัสธรรมยาตรา ศิล สมาธิ สติ วิริยะ ชันติ สุตตะ พาหุสัจจะ จาคะ ล้วนเป็นธรรมสำคัญที่มีส่วนสร้างเสริมศรัทธาและปัญญาต่อการจุดจรัสธรรมยาตราทั้งสิ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ การนำมาใช้ในแต่ละสถานการณ์และโอกาส ธรรมบางเรื่องควรใช้ต่อเนื่องตลอดเวลา เช่น ศิล และ สติ เพื่อประดับประดาตนให้มั่นคงอยู่ในข้อวัตรปฏิบัติได้อย่างสมบูรณ์ ทั้งนี้ต้องสำนึกตนอยู่เสมอว่า ศิลเป็นบาทฐานรองรับสมาธิ ถือเป็นเกราะคุ้มครองป้องกันภัยที่ดีที่สุด ถ้ามีสติกำกับอยู่ก็จะสามารถรักษา ศิลได้อย่างสมบูรณ์ไม่ต่างพร้อย พฤติกรรมก็จะดำรงอยู่ในสมณะสาธูป สร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้แก่ผู้พบเห็นในอีกทางหนึ่งด้วย ธรรมข้ออื่น ๆ ก็ควรที่จะหยิบยกนำมาปฏิบัติให้เหมาะสมกับช่วงเวลาหรือสถานการณ์ เช่น ในช่วงที่ปฏิบัติทางจิตต้องการเจริญสมาธิภาวนา ก็จำเป็นต้องใช้ทั้งสติ วิริยะ ชันติ สุตตะ พาหุสัจจะ และจาคะเข้ามาช่วยเสริมเพิ่มพลังในการปฏิบัติให้ได้ผลดียิ่งขึ้น เป็นเครื่องมือสร้างเสริมศรัทธาและปัญญาต่อผู้จุดจรัสธรรมยาตรา

โครงการจุดจรัสธรรมยาตราของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมีประโยชน์ต่อตัวพระนิสิต/นิสิต ผู้ร่วมโครงการเดินจุดจรัสธรรมยาตราจะต้องเก็บตัวฝึกธรรมปฏิบัติอย่างเข้มข้นฝึกการครองจีวรให้เรียบร้อยกิริยามารยาทสงบเสงี่ยม มีความพร้อมเพียง มีระเบียบวินัย ทุกรูปตั้งใจปฏิบัติอย่างจริงจัง เพื่อเป็นเนื่อนาบุญที่บริสุทธิ์ให้กับญาติโยมที่อุทิศส่วนกุศลมาอภิมอภิมพระนิสิต/นิสิต ซึ่งเดินตากแดดนานนับชั่วโมง ในระหว่างเดินจุดจรัสธรรมยาตราก็จะมีความล้าวมระวังทั้งกาย วาจา ใจเพราะอยู่ในสายตาของญาติโยมตลอด ไม่ว่าจะแดดจะร้อนเพียงใด เดินไกลแค่ไหนก็ไม่ย่อท้อฝึกขันติความอดทน และความเพียร ตั้งสติกำหนดจิตเป็นสมาธิแล้วเดินจนถึงเป้าหมายปลายทางเมื่อถึงที่พักพักกลดปฏิบัติธรรม เจริญจิตภาวนา การเทศนาธรรมปาฐกถาธรรมจากคณะพระจุดจรัสธรรมยาตรา เวลาเข้าออกบิณฑบาตโปรดญาติโยม ในการจุดจรัสธรรมยาตราแต่ละครั้งมีภาพน่าประทับใจเกิดขึ้นมากมาย ญาติโยมสาธุชนนั่งคุกเข่าพนมมือมาต้อนรับเพิ่มพูนความปิติ สร้างความเลื่อมใสศรัทธาเพิ่มขึ้นกระตุ้นความตื่นตัวในการฟื้นฟูศีลธรรมความดีของสังคมขนานใหญ่โดยประโยชน์ที่เกิดจากการจุดจรัสธรรมยาตราไม่ใช่เพียงเพื่อให้พระภิกษุได้ฝึกตนขจัดกิเลสเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เพื่อที่จะปลูกฝังศีลธรรมเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาให้แก่ผู้คนในสังคมชุมชน เครือข่าย บ้าน วัด โรงเรียน ดังนั้น ประโยชน์จึงเกิดทั้งแก่พระภิกษุและสังคมโดยรวมทั้งหมด

วิธีเสริมสร้างศรัทธาด้วยการจุดจรัสธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของผู้จุดจรัสธรรมยาตรา เพื่อสร้าง

ประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นผ่านปัจจัยด้านต่างๆ ทางด้านการทำกิจกรรม ประสบการณ์จากการได้สัมผัสบรรยากาศของการอุดมคติธรรมยาตราประสบการณ์ที่ได้รับจากกัลยาณมิตร ที่ก่อให้เกิดสัมพันธภาพระหว่าง พระนิสิต/นิสิต ซึ่งสอดคล้องกับหนังสือเรื่อง คัมภีร์วิสุทธิมรรค ของพระพุทธโฆสะเถระ และงานวิจัยของพระมหาภูมิชาย อคฺคฺตฺย (มกรพันธ์) “กระบวนการพัฒนาศรัทธาและปัญญาของพระนวกะด้วยหลักสูตรการ อบรมพระนวกะของคณะสงฆ์ไทย” ที่ได้นำเสนอเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี และหลักพุทธธรรม ผ่านกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานละการอุดมคติธรรมยาตรา ดังนั้นประโยชน์ที่เกิดขึ้นผู้วิจัยแบ่งดังนี้

คุณค่าต่อผู้เดินอุดมคติธรรมยาตรา ผู้เดินอุดมคติธรรมยาตราปฏิบัติอย่างเคร่งครัดตามหลักอุดมคติธรรม เป็นการปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสอันเป็นเหตุผลเฉพาะบุคคล การสมาทานอุดมคติแสดงให้เห็นถึงคุณค่าที่บุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติในนั้นพึงประสบผลด้วยตัวเอง การขัดเกลากิเลสอันมีอยู่ในจิตใจ เพื่อเกิดความสงบทางจิต เพื่อไม่สะสมเพิ่มพูนกิเลส เพื่อให้เป็นผู้มีความเพียรสม่ำเสมอ เพื่อให้เป็นผู้ใช้ชีวิตอยู่อย่างเรียบง่าย ซึ่งสอดคล้องกับ พระปฏิภาณโกศล ดร.(ปราโมทย์ ปโมทิต) ¹⁰ “การใช้ผ้าจีวร การฉันอาหาร การอยู่อาศัยในเสนาสนะ และการฝึกความอดทน ซึ่งหากพิจารณาแล้วอาจนำมาประยุกต์ใช้เพื่อการดำเนินชีวิตหรือบริหารชีวิตที่เน้นอยู่จริง เข้าใจ เรียบง่าย” จะเป็นผลดีต่อการประพฤติปฏิบัติในการดำรงชีวิตเป็นบรรพชิต ผู้ออกบวช และได้บรรลุธรรมชั้นสูง

พระนิสิต/นิสิต ผู้ร่วมโครงการอุดมคติธรรมยาตรา ย่อมส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมไปในทางที่ดีขึ้น ช่วยให้เกิดการพัฒนาทางด้านจิตใจ เช่น ใจเย็นขึ้น เวลาพบเจอทั้งทุกข์และสุข จิตไม่กระเพื่อม เข้าใจตามสภาพความเป็นจริง มีความสงบ และส่งผลออกมาทางด้านพฤติกรรมได้อย่างอัตโนมัติ เช่น มีอิริยาบถ เดิน นั่ง นอน เป็นที่น่าเลื่อมใส ไร้เรื่งเบิกบานในธรรม ไม่เกียจคร้าน ไม่มัวงเหงาหาวนอน ไม่โลภ ไม่โกรธ และไม่หลง ไม่ประมาท ละความเห็นแก่ตัว ละการถือตัวถือตน มีความเมตตา กรุณา นุ่มนวล อ่อนโยน บรรเทาความระคาะ มีความมักน้อยสันโดษ มีความอดทน สรรวมในทางกาย ไม่เบียดเบียนตัดรอนชีวิตผู้อื่น ทางวาจาไม่พูดเท็จ เพ้อเจ้อ หยาบคาย เป็นต้น จะเห็นว่าการปฏิบัติอุดมคติส่งผลทั้งในด้านการแสดงออกทางกายและวาจาตรงกับอริยมรรคมีองค์ 8 ข้อ สัมมาวาจา คือไม่พูดเท็จ พูดคำหยาบ พูดส่อเสียด พูดเพ้อเจ้อ สัมมากรรมันตะ คือ เว้นจากการตัดรอนเบียดเบียน ฆ่าทำลาย เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เว้นจากการถือเอาของที่เขามิได้ให้ สัมมาอาชีวะ คือ อาศัยการบิณฑบาตรในการเลี้ยงชีพ และสัมมาวายามะ เพียรในการปฏิบัติ เพียรในการครองสติไม่ประมาท การปฏิบัติอุดมคติจึงเป็นการทวนกระแสเข้าสู่วิถีเดิมของการปฏิบัติ เนื่องจากอัครสาวกในพุทธกาลได้ดำเนินตามทางขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่างบรรลุผลในการปฏิบัติก็มาก และการปฏิบัติอุดมคติยังให้อานิสงค์ต่อผู้ที่ปฏิบัติ ช่วยให้ผู้ที่ปฏิบัติพัฒนาทางด้านจิตใจ พัฒนา

¹⁰ สัมภาษณ์ พระปฏิภาณโกศล ดร.(ปราโมทย์ ปโมทิต), ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี, วันที่ 19 สิงหาคม 2564.

ทางด้านปัญญาญาณ และสะท้อนออกมาในรูปของพฤติกรรมที่ดูเป็นที่น่าเลื่อมใส หรือเป็นพระนิสิต/ นิสิต ที่มีปฏิปทาทางดงามพร้อมนั่นเอง

คุณค่าต่อสังคมส่วนรวม(ญาติโยมสาธุชน) โดยหลักการทางพระพุทธศาสนาแล้ว ได้กล่าวถึงคุณค่าที่สังคมพึงได้รับตามพุทธโอวาทที่ว่า เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่หวิเวทและมนุษย์ความสุขในพระพุทธศาสนา คุณค่าที่เป็นข้อปฏิบัติของพระภิกษุต่อสังคมตามอุดมการณ์ ในการดำเนินโครงการธรรมยาตราของมหาวิทยาลัย ถือเป็นต้นแบบที่ช่วยเสริมงานด้านปฏิบัติและเผยแผ่ธรรม ซึ่งเหมาะสมกับยุคสมัยในปัจจุบันเป็นอย่างดี ซึ่งสอดคล้องกับ รศ.ดร.สุรพล สุษะพรหม¹¹ “เพราะได้เพิ่มพูนเสริมศรัทธาและประชาสัมพันธ์ด้านบวกของมหาวิทยาลัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนในเส้นทางที่กำหนดเดินจุดประสงค์ธรรมยาตรา” เมื่อคณะพระนิสิต/นิสิต ถึงที่พักกักตักทางเดิน ปฏิบัติธรรมเจริญจิตภาวนา กิจกรรมการแสดงเทศนาธรรมปาฐกถาธรรมจากคณะพระนิสิตในยามค่ำการบรรยายธรรมและการฟังธรรมบรรยาย คือ สัมมาทิฎฐิ เป็นจุดเริ่มหรือปัจจัยแรกของศรัทธาและปัญญา รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะสามารถนำมาคิดพิจารณาถึงสังขารเพื่อไปสู่การมโนการโดยแยบคาย เพราะอาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจ และชี้แนะ ส่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ โยนิโสมนสิการเมื่อใช้อยู่บ่อยๆ ทำให้ปัญญาองกามยิ่งขึ้น ชวนให้ตั้งใจศึกษาปฏิบัติสติเจริญปัญญา เป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาอย่างแท้จริง จนในที่สุดโยนิโสมนสิการของตนเองก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้นได้ โดยประโยชน์ที่เกิดจากการจุดประสงค์ธรรมยาตราไม่ใช่เพียงเพื่อให้พระภิกษุได้ฝึกตนขจัดกิเลสเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เพื่อที่จะปลูกฝังศีลธรรมเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาให้แก่ผู้คนที่สังคมชุมชน เครือข่าย บ้าน วัด โรงเรียน ดังนั้นประโยชน์จึงเกิดทั้งแก่พระภิกษุและสังคมโดยรวมทั้งหมด

๕. องค์ความรู้จากการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “วิธีเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการจุดประสงค์ธรรมยาตราเชิงพุทธบูรณาการของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” จากการรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดหลักการจากการศึกษาเอกสารแนวคิดที่เกี่ยวข้องตามแนวพระพุทธศาสนาและตามแนวทฤษฎีสมัยใหม่ควบคู่กับผลการศึกษาจากการเก็บข้อมูลวิจัยเชิงคุณภาพพร้อมกับการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และการนำหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาที่เหมาะสม ซึ่งผู้วิจัยได้เสนอวิธี

¹¹ สัมภาษณ์ รศ.ดร.สุรพล สุษะพรหม, รองอธิการบดีฝ่ายกิจการทั่วไป/ ผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ สังกัด ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์, วันที่ 12 กันยายน 2564.

เสริมสร้างศรัทธาและปัญญาด้วยการจัดตั้งคณาจารย์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แบ่งได้เป็น 3 วิธี ได้แก่

1 ข้อวัตรปฏิบัติ การนำแนวคิดหลักคำสอนเรื่องอริยสัจธรรมมาเป็นกรอบขับเคลื่อนเท่ากับเป็นรักษาคำสอนผ่านการทดลอง เรียนรู้ ฝึกปฏิบัติในระยั้งสั้น ๆ ในบริบทของการเป็นพระอริยสงฆ์ในพระพุทธศาสนา

2 กิจกรรมเสริมสร้างศรัทธาและปัญญา การทำกิจกรรมทั้งในส่วนของการเดินธรรมยาตรา การแสดงปาฐกถาธรรม การปฏิบัติเจริญสติและปัญญา การทำบุญตักบาตร ทั้งหมดเป็นการประสานงานเชิงพื้นที่กับวัด ชนบ้าน ชุมชน ในส่วนของชุมชนชาวพุทธ วัดและพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่ได้มีการแสดงออกในส่วนของความสามัคคี การแสดงความเสียสละในการส่งเสริมและสนับสนุนกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อการรักษาศรัทธาในพระพุทธศาสนา ส่วนผู้เข้าร่วมกิจกรรมโครงการจะได้ฝึกความอดทน ฝึกการปฏิบัติตามแนวพระพุทธศาสนา และทำกิจกรรมร่วมกับชุมชน สังคมชาวพุทธ

3 หลักธรรมเสริมสร้างศรัทธาและปัญญา ศีล สมาธิ สติ วิริยะ ขันติ โสรัจจะ สุตตะ พาหุสัจจะ จาคะ ล้วนเป็นธรรมสำคัญที่มีส่วนเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาทั้งนี้ขึ้นอยู่กับนำมาใช้ในแต่ละบริบทและโอกาส เป็นเครื่องมือเสริมสร้างศรัทธาและปัญญาต่อผู้จัดตั้งคณาจารย์ทั้งสิ้น

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าทั้ง 3 วิธีนี้เป็นปัจจัยสำคัญส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้และพัฒนาตนเองตามหลักพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นไปตามเป้าหมายของการจัดทำกิจกรรมโครงการให้เกิดขึ้นระหว่างชุมชนและสถาบันการศึกษา หน่วยทางการศึกษา หน่วยทางศาสนา และการสื่อสารพระพุทธศาสนา การสื่อสารภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ ชาวพุทธ ชุมชน ที่ให้ปรากฏต่อสาธารณะ ทำให้เกิดมิตรภาพ ความเข้าใจและการเรียนรู้ปรับตัวในมิติเชิงสังคมร่วมกัน เสริมสร้างศรัทธาและปัญญาภายใต้โครงการอริยสัจธรรมยาตราของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

พระเทพญาณมงคล และคณะ. คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา. พิมพ์ครั้งที่ 8. นครปฐม: บริษัทเพชรเกษม พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2555.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). คำสอนผู้บวชพรญาเดียว ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, 2549.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). จารึกอโศก (ธรรมจักรบนเศียรสิงห์) รัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธีร์ จำกัด, 2559.

พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).

พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, 2554.

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาสภมหาเถร). **พระปฏิบัติศาสนารื่องอตุตถกัฏฐ**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 31.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ จำกัด, 2561.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถร ป.ธ.9 M.A., ph.D.). **ความรู้เรื่องอตุตถกัฏฐ**. เนื่องในโอกาส

พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554, ม.ป.ท.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 34.

กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527.

พระปิฎกโกศล ดร.(ปราโมทย์ ปโมทิตโต). ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี. สัมภาษณ์ วันที่ 19 สิงหาคม

2564.

รศ.ดร.สุรพล สุยะพรหม, รองอธิการบดีฝ่ายกิจการทั่วไป/ ผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ภาควิชา

รัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ สังกัด ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์. สัมภาษณ์ วันที่

12 กันยายน 2564.

